

פרס נובל בפיזיקה לשנת 2000

דוד מלניק, המרכז למחקר גרעיני נחל שורק (סס"ג)*

ישור זרם). אך לא היה תחילה לטרויזט הוקוואום, בה הזרם בין האנודה לקטודה מבוקר בערתת מתח הסיג. בשנת 1947 הומצא הטרנויזיסטור (הביבולרי) על ידי William Shockley, John Bardeen, Walter Brattain והמצאה זו חס כוכב בפרס נובל בפיזיקה בשנת 1956. הוא החליף הטרנויזיסטור היווה מהפכה בעולם האלקטרוניקה. הטרנויזיסטור היה קטן יותר מבחןיה בצורה מוצלחת את שופורת הריק, היה קטן יותר מבחןיה פיזית, צרך פחות אנרגיה, עבד במתוח העבודה נמוכים, התחרם פחות בזמן השימוש ונינתן היה ליצור בייצור סדרתי בעלות נמוכה יותר. הטרנויזיסטור החליף את שופורת הריק הון בمعالגים ספרתיים, בהם הוא משמש כתמג, והן בمعالגים אנלוגיים בהם הזרם בין הפלט (emitter) לקולט (collector).

נקבע על ידי זרם הבסיס (base).

בمعالגים האלקטרוניים שנבנו השתמשו באלמנטים בודדים: טרנויזיסטרים, קבלים, סילילים ונדגים. צרייך היה לחבר את כל הרכיבים על ידי הלחמות או על ידי בניית מעגל מודפס - תחילה שהוסיף טעויות וסיבוך. עם הצמיחה בתעשיית המחשבים הלהקה וגדלה הדרישת לטרנויזיסטרים ולשיטות חיבור ביניהם.

בשנת 2000 ניתן פרס נובל בפיזיקה עבור שתי תרומות משמעותיות לעידן המידע, התקשורת והמחשבים. ג'ק קילבי (Jack Kilby, Texas Instruments Inc), שותף להמצאת מעגלי מיקרו-אלקטרוניקה מושולבים, זכה במחצית פרסם. ז'ורס אלפרוב (Zhores Alferov), מנהל מכון יופה לפיזיקה בסנט פטרסבורג (A.F. Ioffe Physico-Technical Institute, St Petersburg, Russia) והרברט קרוומר (Herbert Kroemer) מאוניברסיטת קליפורניה (University of California at Santa Barbara) באנטנה ברברה - הנחשבים לחלוצים בפיתוח טכנולוגיית המבנים המעורבים (heterostructures) התחלקו במחצית השנייה של הפרס.

معالגים מושולבים

המצאת 'שפורת הריק' קידמה את עולם האלקטרוניקה. ניתן היה לבנות בעזרתהمعالגים המבוצעים עיבוד אוטומט אנלוגיים וمعالגים ספרתיים, אך שופורת הריק צרכו הספק רב ותפסו נפח רב. החשיבה על מעבר לטכנולוגיות מוליכים למחזאה קסמה לעוסקים בתחום. הם ידעו כיצד לייצר צומת זק של מוליכים למחזאה, ודידות מצב מזק שימושו בספקטרום רחב של יישומים. (למשל בגלאים בניסויים פיסיקליים או בمعالגי

פסי אנרגיה במוליכים למחזאה

האטומיים המרכיבים גביש מסודרים מבנה מחזורי. כתוצאה לכך הכוחות החשמליים המשפיעים על האלקטרונים גם הם מחזוריים. כאשר מחשבים את רמות האנרגיה האפשרות לאלקטרונים הנמצאים בפוטנציאלי מחזורי (פוטרים את משווהת שרדיינגר), מתרבר כי האלקטרונים יכולים לקבל ערכי אנרגיה רק בתחוםים מסוימים. תחומיים אלו נקראים פסי אנרגיה מوتרים. (במקביל לרמות אנרגיה בדידות באטום בודד). מבנה זה מתואר **תרשים 1**. המבנה התיכון נקרא **פס הערכיות**,

ורמתו הגבוהה ביותר מאוכלסת על ידי אלקטרוני הערכיות.

פס העליון נקרא **פס ההולכה**. פער האנרגיה בין הקצה התיכון של פס ההולכה לבין הערך של פס הערכיות הוא **פס אסור**.

כאשר פס ההולכה אינו מאוכלס כלל ופס הערכיות מלא הגביש הוא מביך. כאשר פס ההולכה מאוכלס חלקית הפעלת שדה חשמלי על הגביש תאיץ את האלקטרונים שבס פס ויווצר זרם. במוליכים למחזאה ובמבקרים, בטמפרטורת האפס המוחלט,

פס הערכיות מלא באלקטרונים ופס ההולכה ריק.

* דוד מלניק שואה היום בשפטון בארה"ב במעבדות Bell של Lucent Technologies עד לנסיונו היה ראש השיטה להנעה אלקטרומגנטית בממ"ג.

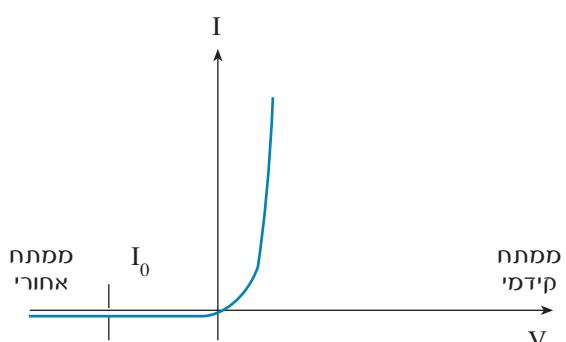
במוליכים למחצה פער האנרגיה בין פס הערכיות להולכה קטן משני סדרי גודל של האנרגיה התרמית ($100kT$), ואלקטרונים מפס הערכיות יכולים לדלג על פער האנרגיה לפס ההולכה. במקומות הריק שנוצר לאחר דילוג האלקטרון לפס ההולכה נשאר "חור" בפס הערכיות אשר מתנהג כחלקיקי בעל מטען חיובי.

כשהטמפרטורה עולה קיימת הסתברות סופית למעבר אלקטרונים מפס הערכיות להולכה (בהתאם להתפלגות פרמי-דירק). בטמפרטורת החדר אכלוס האלקטרונים בפס ההולכה, ואכלוס החורים בפס הערכיות נמוך למדי ומוליכות הגביש המוליך למחצה נמוכה. אם מוסיפים **איולוג** (קרווי גם סימום - עקבות חומר אחר) של חומר "עשיר" באלקטרונים (כגון זרחן לסיליקון) מתקבל מ庫ור נוסף נוסף של אלקטרונים המסוגלים לדלג לפס ההולכה ואכלוס האלקטרונים בפס ההולכה גדול משמעותית. במקרה זה מתקבל הכנוי **גביש מסוג ח**, (ה מלשון negative) כדי לציין שקיים ריכוז גבוה של נושאי מטען שליליים. לאטומים של חומר האילוח קוראים **תורמים** (donors).

באופן דומה ניתן להוסיף איולוג של חומר "ענין" באלקטרונים כמו בורון לסיליקון, אשר מסוגל לקלוט אלקטרון. במקרה זה אנו מגדים את ההסתברות שאלקטרונים יקפצו מפס הערכיות לתוך אטומי התורמים ויאשרו אחוריים חורים. למוליך למחצה זה, בעל ריכוז ממשוערי של חורים, קוראים **מוליך למחצה מסוג ק**, (ה מלשון positive). במקרה זה קוראים לאטומים של **חומר האילוח נוטלים או קולטים** (acceptors).

צומת חק

כאשר חומר מסוג ח נמצא בגע פיסי עם חומר מסוג ק. מתקבל **צומת חק** המהווה **דיודה**. אם מחברים לצומת מ庫ר מתח בין ק ל-ח באופן ש-ק יהיה חיוביו - ח יהיה שלילי, תיווצר הולכת אלקטרונים מה ח - ק וחורים מ-ה - ק אל ה - ח. אם הופכים את החיבור באופן ש-ח יהיה חיובי ביחס ל-ק הצומת אינו מוליך ואנו אומרים שהוא **בממתה אחריו** (תרשים 2).

תרשים 2: אופיין של חזרם | לעומת המתח V_A של דיוד

כדי להשלים את המעלגים היה צורך בחיבורים נוספים שבוצעו לאחר הייצור. החיבורים בוצעו על ידי הלחמת מוליכים עשויים זהב. עבדתו של קילבי היוותה הוכחת היככנות, והוא רשם עליה פטנט.

תרומה משמעותית אשר התוותה את הדרך למעגלים המשולבים כפי שהם היום, הייתה העבודה של רוברט נויס (Robert Noyce). הוא השתמש בפיתוח של Jean Hoerni אשר יחד עם אחרים פיתח טכניקה לציפוי התקנים, שנבנו על מצע סיליקון, ב- Si_2O_5 . הציפוי שימש להגנת התקנים מזיהומיים, ונitin היה לעבד את המשטח המצופה כך, שפני השטח יהיו מישוריים ללא "גביעות ועמקים".

נויס החליט להשתמש בפני השטח המישוריים של Si_2O_5 המצביעים את התקנים. הוא בנה את האלמנטים המרכיבים את המעלג על פיסת סיליקון. הבידוד החשמלי בין האלמנטים נבע מכך שהמתה בין השכבות השונות יוצר דיודות בממתה אחרת. כל המרכיבים צפויו בתחומות סיליקון שעברה תהליכי

קילבי החל לעבוד בחברת Texas Instruments ב-1958. לפי המסופר, באותו קיץ יצאו רוב העובדים לחופשה, אך קילבי לא היה זכאי לה. הוא נשאר לבדו במעבדה וניסה לבדוק את הרעיון של שימוש בתהילכי הייצור של טרנזיסטורים, לבניית אלמנטים נוספים הדרושים למעגלים על **מצע אחד**, ולחברים יחד. צמתי חק במתה אחריו יכולם להוות קבלים, ושכבות מוליך למחצה שעברו העשרה בנושאי מטען על ידי תהליכי דיפוזיה יכולות להוות נגדים. מידת הדיפוזיה קובעת את מידת המוליכות.

באוטו קץ הצלח קילבי לבנות שני מעגלים על מצע גרמיום: מעגל תנודות מיוחד - **phase shift oscillator**, ומעגל **flip flop** שהוא מעגל חשמלי בעל שני מצבים יציבים. ניתן להעביר את המעלג במצב על ידי אותן חיצוני. לעיתים קרובות משתמשים בمعالג flip flop כדי לשמר אינפורמציה של סיבית דיגיטלית היכולת להיות 0 או 1.

חלק מבני הבניין של המעלגים יוצרו במצב המחבר הנדרש;

בנויות מעגלי גלים ארסnid מהירים מאד, ובמיוחד על בנית לייזרים בעליים של מצב מוצק המשמשים כיום את התקשותה באמצעות סיבים אופטיים.

כדי להבין את תרומותם נתאר את עקרונות הפעולה של דיזוט מצב מוצק הפלות אור (LED)¹. כאשר נוצר מעג פיסי (בלא הפעלה מתח חיצוני) בין מוליך למחצה מטיפוס N עם מוליך למוליך מטיפוס P קיימת דיפוזיה של אלקטטרונים מצד ה- N לצד ה- P . במקביל קיימת דיפוזיה של חורים בכיוון הפוך. תנעوت האלקטרונים משאריה מאחוריה יוננים חיוביים של תורמים (donors) ותנעوت החורים משאריה מאחוריה יוננים שליליים של קולטנים או נוטלים (acceptors). בתוך הצומת נוצר שדה חשמלי המאיץ אלקטטרונים וחורים בכיוון הפוך לתהיליך הדיפוזיה. השדה ממוקד באזורי הצומת, והאנרגיה של שוויי משקל בו זורם הסחיפה, הנובע מההאצה החשמלית, וזורם הדיפוזיה מבטלים זה זה.

הפעלה מתח חיבוי על הדיזוט שקול להקטנת הפטונצייאל V_0 , המותנד לזרימה. מקבלים זרימה של אלקטטרונים מאזור ה- N אל אזור ה- P , ושל חורים לכיוון הפוך. זורם גדול באופן מערכיני עם המתח. מפל המתח העיקרי הוא באזורי הצומת. במצב זרימה, כאשר אלקטטרונים נשחפים לאיזור ה- P העשוי בחורים, מתקיים שם תהיליך של רקבומבינציה (התאותות - Electron Hole Annihilation EHA). בתהיליך זה אלקטרון בפס ההולכה "ונפל" למקום פניו בפס הערכיות, ושני נושא המטען נჩדים. תהיליך התאותות מקטין את ריכוז החורים באזורי ה- N ואת ריכוז האלקטרונים באזורי ה- P . הוא מלאה בשחרור אנרגיה. אם מבנה הגביש מאפשר "מעבר ישיר" (direct transition), לדוגמה בגביש GaAs, התנוע של האלקטרון ושל החור כמעט מבטלים זה את זה, ושהזרה האנרגיה מלאה בפליטת פוטון, שהאנרגיה שלו, $h\nu$, שווה בקירוב רב להפרש האנרגיה בין שני הפסים המוטרים. התנוע של הפוטון קטן יחסית לתנוע של האלקטרון. בגביש סיליקון תהיליך התאותות איננו ישיר. הוא מלאה בשינוי משמעותי בזוקטור הגל, ככלומר בתנוע של נושא המטען; האנרגיה המשחררת איננה מלאה בפליטת אור כי אם בעירור פונוניים* וחימום.

תרשים 3 מתאר את ריכוז נושא המטען בשני צדי צומת PN בזמן הפעלה מתח חיבוי והולכת זרם. רוחב התחום בו קיימים אלקטטרונים באזורי ה- P הוא מסדר גודל המהילך

יחסור פני השטח. נויס יכולchorim במקומות המתאים לחיבורים בין האלמנטים. הוא שיקע אלומינום המשמש כמוליך על המשטח שלו. בעזרת מסיכה מתאימה הסיר את רוב האלומינום ונשאר עם מוליכי אלומינום המחברים בין האלמנטים. התוצאה הייתה מעגל עובד ללא צורך בהלחמות נוספת. גם עבודתו של נויס נרשמה כפטנט. נויס נפטר ב-1990.

בקהילת חוקריו המוליכים למחצה נחשבים קילבי ונוייס לממצאים ומפתחים של המעגלים המשולבים. הטכנולוגיה השתנתה הרבה במשך השנים, אך Si נותר כמוליך למחצה הנפוץ ביותר, והשיטות לייצור חיבורים דומות. עדין משתמשים במוליכי אלומינום ברוב המעגלים המתקדמים ביותר.

אין ספק שהמצאת המעגל המשולב הצעידה קדימה את עולם המחשבים, עולם התקשות ותתעשייה כולה. היום אנו עדים לשביב סיליקון או גלים ארסnid-GaAs המכילים מיליוני טרנזיסטורים. היתרון שבגלום ארסnid הוא שהニアידות של נושא המטען בו הרבה יותר גבוהה מהニアידות של נושא המטען בסיליקון. לכן ניתן לקבל רכיבים מהירים יותר באמצעות טכנולוגיה זו. ביום ישנים גם רכיבים מורכבים יותר המשתמשים בשילוב בין סיליקון וגרמניום. (על טכנולוגיה זו לאណון במאמר זה).

כמעט בכל מקום אנו מוצאים מעגלים אלקטטרוניים משולבים. מהירות המחשב הפתוחה גם היא בצוורה מדיה. בעוד קצב שעון של מספר מגה הרץ (10^6 Hz) בודדים נחשב לפני 30 שנה מהיר, hari היום המעגלים המהירים פועלים בקצבים העולים על גיגה הרץ (10^9 Hz).

מבנה מעורב Heterostructure

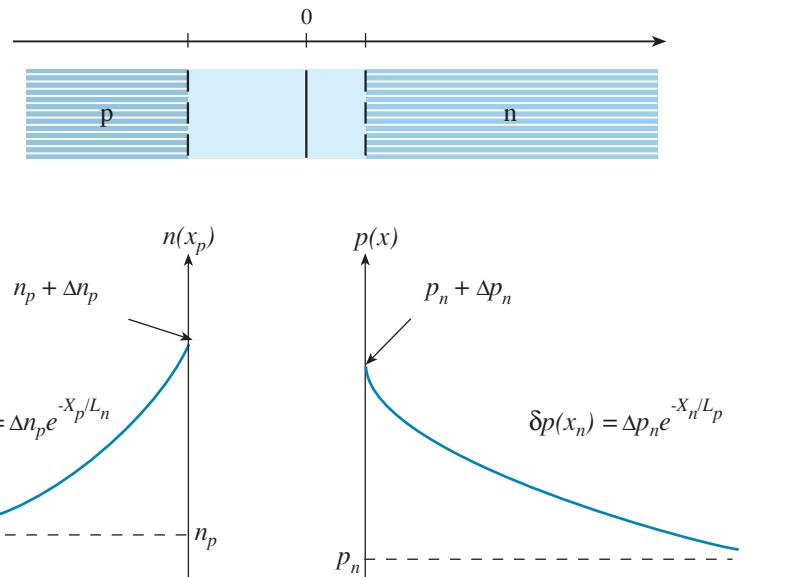
בעולם המוליכים למחצה משמשת המילה heterostructure לצוות בין חומרים מסווגים שונים. הטרנזיסטורים הרגילים והדיודות הרגילות בנויים בדרך כלל מסוג אחד של גביש (סיליקון, גרמניום, גרמניום, גלים ארסnid ועוד), המועשר באיזורי מסוימים באלקטרונים כנושא מטען (טיפוס N) או בחורים כנושא מטען (טיפוס P). על ידי בניית צמתים המכליכים יותר מאשר סוג אחד של מוליך למחצה, ניתן להשיג טרנזיסטורים יעילים יותר ומהירים יותר ודיודות לייזר יעילות יותר.

لتutowתם של אלף וקروم היתה השפעה מכרעת על

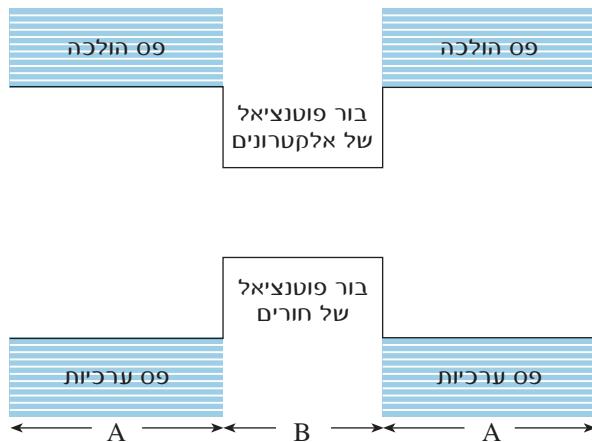
* בגביש יכולות להווצר תנעوت קולקטיבית מחזוריות (תנודות) של האטומים. בדומה לאויסילטור הרמוני מתקבלות רמות אנרגיה בדידות של כפלות של h , כאשר התדירות ν הן אקוסטיות. למנות אנרגיה אלה קוראים פונוניים באנגליה לפוטוניים של גל אלקטромגנטי.

לכידת נושאי המטען בתוך בור הפוטנציאלי, מקדם השבירה של החומר האמצעי (B) גבוהה יותר. הוא גורם לכידת האור בתוכו, בדומה למצב בסיב אופטי, וכן מגדיל את פליטת האור המאולצת.

בשנת 1963 רשמו שני חתני פרס הנובל בצרפת בטתי תלויה, כל אחד בארץ זה - אלפרוב ברוסיה ו-קרומר בארה"ב - פטנט על הרעיון של DHS. למורת שהרעיון היה קיים והפטנט נרשם, היה צורך לחכות עוד זמן מה להבשת הטכנולוגיות.

תרשים 3: צומת חק במתמח קדמי. ריכוז האלקטרונים שחדרו לאחר החק דועץ עם המרחק. כנ"ל לגבי חורים שחדרו לאזור חק.

תרשים 4: מבנה רב שכבותי. גביש עשוי מחרומר B בו הפער בין פס ההולכה לפס הערכיות קטן מרווחם בין הפסים בחומר A, יוננו בתחום חומר A. נוצרו בורות פוטנציאליים לאלקטרונים וחורים. ב-1970 דיווח אלפרוב לראשונה על בניית לייזר DHS רציף. הוא השתמש ב-*(GaAs)* ו-*(B)* (*GaAlAs*).

ב-1970 דיווח אלפרוב לראשונה על בניית לייזר DHS רציף. הוא השתמש ב-*(GaAs)* וב-*(GaAlAs)*. חודש לאחר מכן דיווח Izuo Hayashi, Morton Panish, Morton Panish, Izuo Hayashi, על תוצאה דומה.

פיתוח טכנולוגיות מתקדמות כמו: (MOCVD - Metallo Organic Chemical Vapor Deposition, MBE - Molecular Beam Epitaxy, LPE-Liquid Phase Epitaxy)*

החופשי של נושאי המטען. ריכוז האלקטרונים דועץ מעריךית עם המרחק. הוא חזין לגבי החורים שחדרו לאזור חק. בעצם קיים באזורי זה מצב של היפוך אופולסיה הדרוש לזרה. הממתח החיוובי מקיים אספקה של אלקטטרונים בעלי אנרגיה המתאימה לרמת האנרגיה של פס ההולכה, היכולים ל"דועץ" לחזור מתאים בפס הערכיות. כדי לקבל לזרה יש צורך בחולות תוהודה מתאימים. כאשר בונים את הצומת חק בונים אותה ב佗ת חל תוהודה, ונונתנים את הדעת לאורך הגל ולתלות מוקדם השבירה לאורך הגל.

הלייזרים הראשונים שנבנו פעלו על עקרון פעולה זה. אזורי הלזרה לא היה מוגדר משפטיק ויעילות הלזיור, המבוטאת ביחס שבין האנרגיה החשמלית המושקעת לאנרגיית האור הקוהרנטי המתකבלת, הייתה נמוכה.

כדי להעלות את היעילות של הלזיור העלו קרומר ואלפרוב, באופן בלתי תלוי, את הרעיון של שימוש במבנה רב שכבותי של DHS (double-heterostructure). הם תיכנו מערך שכבות של מבנה פסים המתוואר בצורה עקרונית בתרשימים 4. החומר בעל מבנה פסים המתוואר בצורה עקרונית בתרשימים 4. החומר האמצעי הוא חומר בו הפער בין פס ההולכה לפס הערכיות קטן יותר. בעקבות הפעלת מתח חל שיוני קל במבנה הפסים, אך עקרוניים הוא דומה לזה שבתרשים. במבנה זה האלקטרונים "חוויים" בור פוטנציאלי. לכן נוצר בגביש אזור מוגדר בו גודלה מאוד ההסתברות למציאת אלקטרון וחור. בנוסף

* epitaxy - שיטת גידול גבישים בה מגדלים גביש על פני מצע שם הוא גבישי.

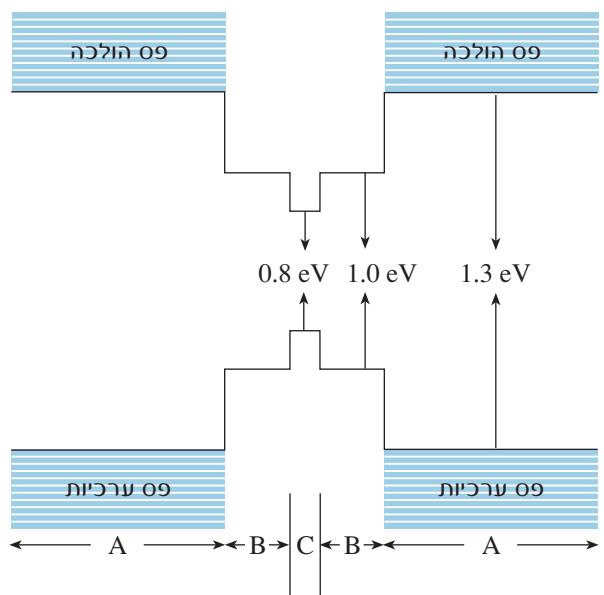
עם התפתחות הטכנולוגיות לגידול גבישים השתכללו הונעגלים האלקטרוניים המהירים והן דידות הליזר. הטלפונים הסיליריים צורכיהם טרנזיסטורי GaAs שנבנו בטכנולוגיית המבנה המעורב. ציוד מדידה מדויק וככל התקשרות בין מחשבים וטלפונים מתבצעים כיום בעזהת לייזרים² של מצב מוצק המבוססים על טכנולוגיית המבנה המעורב העתידיים של ההתקנים האלקטרו-אופטיים, הדורות הקרובים יוכסם במערכות מחקר בעולם לשימושי תקשורת אופטית ומחשב מהיר, מבוססים על טכנולוגיית המבנה המעורב בחומרים מסווג גלויים ארנסיד ואנידיום פוטפייד.

מראוי מקום ולקראיה נוספת

1. מוצקים ואור - עקרונות מתורת הקואנטיים בתיאור חזותי, מדריך למורה, תרגום ועיבוד רמי אריאלי, מהדורות עיצוב, המחלקה להוראת המדעים, מכון ויצמן למדעים, רחובות, 2000.
2. אריאלי. ר., לייזרים ויישומיהם, פרק 6.3, מהדורה ניסויית, המחלקה להוראת המדעים, מכון ויצמן למדעים, רחובות, 6199.
3. ברלב, א., גולן, ג., מוליכים למחצה, האוניברסיטה הפתוחה, 1996.
4. ברלב, א., גולן, ג., התקני מוליכים למחצה ומיקרואלקטרוניקה, האוניברסיטה הפתוחה, 2000.
5. Ehrenreich, H., The electrical properties of materials, Scientific American, Sept. 1967.

תודה

אפשר בהמשך לגדל גבישים טובים יותר (ללא נקעים ועיוותים) אשר באפשרותם ניתן היה לבנות התקנים עם ביצועים משופרים. לימים השתכל הרעיון ואנו עדים היום ללייזרים בהם הפסים דומים למתחור **תרשים 5**. הוסף חומר שלישי (C) מצמצם את ממדיו בור הפוטנציאלי ומאפשר להגדיר את אורך גל האור המתקבל בליזר בדוק רב יותר.

תרשים 5: מבנה רב שכבות משככל יותר. בור הפוטנציאלי במרכז מגדר במדדי את אורך הגל של הליזר לצורה מדויקת. במבנה המתווך בתרשים, נתונים היום את השכבות הבאות: חומר A הוא PnIn חומר B הוא InGaAsP ורכיב C מורכב מאותם חומרים אבל היחס בין P_n-InGaAsP שונה.

לידעת המורים

בתהאמם לכתחזק בחוזר מיוחד ה' תשנ"ה יזכו מאמרים שלכם שיפורסמו ב"תודה" בಗמול השתלמותם כפי שפורסם בחוברת "זוכיותך", (אוקטובר-נובמבר 94, עמ' 47, אוקטובר 1994) סעיף 6ג. להלן הקטע הרלבנטי:

עבודות מחקר או פרסום מדעי

עובד הוראה, שכותב עבודות מחקר או חיבור מדעי, שפורסם בכתב-עת או בקהלת, תיבדק זכותו לגמול השתלמות ע"י ועדת מיזחת הפועלת ליד גף דירוג והסמכה באגף כוח אדם בהוראה. זאת בתנאי שהעובדת הנדונה לא זיכתה את עובד ההוראה בדרגת שכר או בתואר. הוועדה תחיליט על מספר הגמלים לפי שיקול דעתה ועפ"י הכללים כלහן:

עריכה, ליקוט או תרגום אינם מזינים בגמול השתלמות. עובד הוראה המועסק באגף תוכניות לימודים, במרכז לテכנולוגיה חינוכית (מט"ח) וכי"ב, לא זוכה בגמול بعد כתיבה בתוקף תפקידי.

עובד המועסק בהוראה בהיקף של 2/3 ממשרה מלאה לפחות ולפחות 3/1 משרה, יהיה זכאי להגיש בקשה לגמול בעבור כתיבת חומר לימוד. לשם כך עליו להציג אישור על שייעור משרתו מושני מקומות העבודה.

משוד החינוך לא יתחייב להחזיר את הפרסומים. חלקם נשאים בספריות שונות של המשרד, אך רובם מוחזרים לבעליהם. בקשנות עפ"י סעיף זה יוגשו ע"ג טופס מיוחד מס' ח"ת 202.050, שניתן לקבלו בלשכות המחויבות של משרד החינוך.